

УДК 811.162.4

СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ ВЕРХНЬОЛУЖИЦЬКОЇ МОВИ З КОМПОНЕНТОМ *HŁOWA*

Олександр МОТОРНИЙ

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська 1, Львів, 79000
Кафедра слов'янської філології*

У статті розглядаються семантичні особливості фразеологізмів верхньолужицької мови з компонентом *hłowa*. Дослідження проведене на матеріалі “Фразеологічного словника” верхньолужицької мови, збірок верхньолужицьких легенд та художніх творів верхньолужицькою мовою.

Ключові слова: фразеологізм, конотація, сема, семантична група, фразеоактивність, мовна картина світу, вторинна номінація, значення фразеологічної одиниці.

Розвиток когнітивної лінгвістики в останні десятиліття ХХ ст. засвідчив, що мова – не абстрактна система знаків, це конкретне соціокультурне явище, тісно пов'язане з повсякденним життям усього людства, кожного народу й окремого індивіда. Щоб дійти такого висновку, мовознавцям довелося залучити до своєї роботи досягнення наук, які до того ніколи не включали мову у коло своїх проблем: психологію, етнографію, фольклористику, соціологію тощо. В результаті такого поєднання мовознавства з названими суспільними науками у його межах виникли нові галузі: когнітивна лінгвістика, психолінгвістика, соціолінгвістика, етнолінгвістика, які з часом оформились у самостійні інтегруючі науки.

Однією з найбільш актуальних мовознавчих проблем останніх десятиліть є зв'язок мови народу з його національною культурою. У світлі цього актуальності набуло вивчення тих аспектів мови, які певним чином відображають національну ідентичність і специфіку певного народу – носія цієї мови. Одним з таких аспектів є фразеологія.

Визначення семантичних особливостей фразеологізмів будь-якої мови дає підстави стверджувати, що компонентний склад фразеологізмів, навіть дуже близьких мов, часто має значні відмінності. Для однієї мови може бути характерна висока фразеоактивність певного компонента, тоді як у іншій фразеологізми з ним трапляються украй рідко. Це, власне, і є одним із підтверджень того, що фразеологія відображає специфіку національного світосприйняття. Як слушно зазначає у своїй статті Ю.П.Солодуб, “ національна специфіка фразеологічного образу відображає спосіб життя та характер народу, його історію, духовне життя, своєрідні традиції, звичаї та

етнічний побут у спеціально відібраних лексичних компонентах тої чи іншої фразеологічної одиниці”¹ (*переклад наш*).

Дане дослідження присвячене фразеологізмам з компонентом-соматизмом *hlowa* – одним із найпоширеніших в усіх слов’янських мовах, у тому числі у верхньолужицькій.

Споконвіків в усіх мовах голова сприймалася як частина людського тіла, без якої життя людини неможливе, вона вважалася розумовим центром людини (на відміну від серця, яке закріпилося у мові як чуттєвий, емоційний центр людського життя), про що свідчить ряд фразеологізмів у слов’янських мовах (словацьк. *mat’ tupú hlavu* – “бути дурним, немудрим, з труднощами запам’ятовувати щось”, *mat’ niečo hlave* – “бути розумним, мудрим”²). У багатьох слов’янських мовах голова символізує життя та загрозу втрати його (чеськ. *dáti (vsadit) na (za) to hlavu* – “заплатити за щось життям” (з таким самим значенням укр. фразеологізми *головою накласти (наложити), голову покласти*³), *jde tu o hlavu* – “перед кимось стоїть питання життя і смерті”, *porazit nepřítele o hlavu* – “розбити ворога вщент”⁴). Доволі часто у фразеології багатьох слов’янських мов цей компонент використовується на позначення фізичного та психічного стану людини (словацьк. *nasadit’ niekomu červa do hlavu* – “налякати, занепокоїти когось”⁵, рос. *голова трещит*, укр. *голова тріщить, у голові тріщить* – “хтось має сильний головний біль, хтось дуже сильно заклопотаний чимось, має багато справ”⁶) Чи й у верхньолужицькій мовній картині світу компонент “голова” у складі фразеологічних одиниць виконує ті самі функції? – на це питання спробуємо відповісти у нашому дослідженні.

Усі фразеологізми, охоплені у дослідженні, мають номінативний характер. Фразеологізми комунікативного характеру, тобто, прислів’я та приказки з вказаним компонентом, зі структурою речення, об’єктом дослідження не були.

Мета пропонованої розвідки – визначити функції компонента *hlowa* у складі верхньолужицької фразеології, тобто, з’ясувати, які саме психічні явища він виражає з оглядом на різні конотації, пов’язані з цим компонентом у конкретних фразеологізмах (йдеться про високі чи низькі інтелектуальні здібності, позитивну чи негативну характеристику людини, різноманітні дії, що так чи інакше впливають на психічний стан певної особи тощо).

Компонент *hlowa* на матеріалі фразеологізмів верхньолужицької мови принагідно досліджувався у деяких працях з вивчення соматичної фразеології та фразеологізмів на позначення інтелектуальних властивостей людини⁷, але окремого дослідження, присвяченого цьому соматичному компоненту у складі верхньолужицької фразеології, не виявлено. У цьому аналізі, окрім верхньолужицького, залучено мате-

¹ Солодуб Ю.П. Национальная специфика и универсальные свойства фразеологии как объект лингвистического исследования // Филологические науки. 1990. №6. С.59.

² Slovník slovenského jazyka. I diel. Bratislava, 1959. С.479.

³ Олійник І., Сидоренко М. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний тлумачний словник. Київ, 1991. С.35.

⁴ Travníček F. Slovník jazyka českého. Praha, 1952. S.417.

⁵ Slovník slovenského jazyka. I diel. Bratislava, 1959. S.480.

⁶ Олійник І., Сидоренко М. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний тлумачний словник. С.35.

⁷ Івченко А. Негативна характеристика розумових здібностей людини у фразеології серболужицької та української мови // Проблеми слов’янознавства. Вип. 41. Львів, 1990. С.146–148. Івченко А. Соматическая фразеология верхнелужицкого языка // Lětopis instituta za serbski ludospyt 32 (1985)2. S.114–120.

ріал й інших слов'янських мов з метою висвітлення питання у загальнослов'янському лінгвістичному контексті.

У ряді фразеологізмів компонент *hłowa* має лише негативні конотації. Для класифікації цих ФО необхідно виділити їх основні семантичні групи. За концепцією Н.Телії, яку також підтримував дослідник арабської мови Н.Д.Фінкельберг, створення фразеологізмів є одним з засобів вторинної номінації⁸ (у деяких працях з лексикології та фразеології використовують терміни *непряма номінація*⁹ а також *предикативна номінація*¹⁰). З огляду на це, метод семантичного групування доречно, на нашу думку, використовувати при класифікації ФО будь-якого семантичного поля, що дає змогу виявити основні тенденції, характерні для вторинної номінації у конкретній мові. Перша семантична група охоплює фразеологізми, де вказаний компонент означає “дурість”, “дивакуватість”: *slaba hłowa* – “дурна людина”, *na hłowu padjenu (padły) być* – “дурнуватий, дивний”, таке саме значення мають фразеологізми *na hłowu dyrjenu, dubowu hłowu męc, być cybjeneje hłowu*. До цієї ж групи належать фразеологізми *tupa hłowa, zawjercana hłowa, zażwana hłowa, wolaca hłowa, wiwata hłowa* (порівн. рос. фразеологізми з таким самим значенням: *дурья голова, мякинная голова, пустая голова, дубовая голова, голова садовая, голова соломой набита (солома в голове)*, а також укр. фразеологізми з аналогічним значенням *дурна голова порожня голова, дір'ява голова, голова з вухами, /хтось/ без голови*). Як бачимо, в українській та у російській мовах компонент *hłowa* асоціюється з дещо іншими семантиками, ніж у лужицькій мові, тобто, за концепцією Л. Байрамової, лужицькі і російські та українські фразеологізми з аналогічним значенням не є симетричними¹¹. Так, в одній лужицькій легенді читаємо: *...Wórša z tychle słowow pytny, zo připoldnica njeje tajka tupa hłowa, kajkuž bě ju tón a tamny wjesnjan rysował*¹². Асоціацію голови з низькими інтелектуальними здібностями людини у складі ФО можна вважати абсолютною універсалиєю, оскільки вона відображена у фразеологічному фонді більшості слов'янських мов. Пояснення полягає в тому, що ці фразеологізми виникли ще на спільнослов'янському ґрунті.

Другу велику групу становлять фразеологізми, де компонент *hłowa* має значення “впертий”, наприклад: *być swojeje hłowu, byća hłowa, być twjerdeje hłowu, dubowa hłowa, hłowa kaž dubowu pjeńk, hłowa kaž tružna ławka, spjećiwa hłowa, hłowu stajić na něšto, po swojej hłowje jęc* означають “вперто дотримуватися своїх поглядів”. Прикметники у складі деяких з цих ФО хоча і належать до різних семантичних полів, все ж мають одну спільну рису – позначення міцності і твердості, згодом ця ознака, внаслідок метафоризації, набула негативного переносного значення неприступності та впертості¹³. Цікаво, що тоді, коли у серболужицькій мові символом впертості є голова, в російській мові цим символом є зоонімний компонент осел, про що свідчить фразеологізм *упрямый как, осёл*, в той час як у чеській мові є декілька зоонімних еталонів впертості: *beran* (баран), *mezek* (віслук) і *kůň* (кінь) (*tvrdohlavý jako beran, jako mezek, tvrdohlavý kůň*).

⁸ Телія В. Типы языковых значений. Москва, 1981. С.118. Финкельберг Н.Д. Арабский язык. Курс перевода. Москва, 2004. С.43.

⁹ Жуйкова М.В. Типология ідіом у когнітивно-генетичному аспекті // Мовознавство. 2004. №4. С.72.

¹⁰ Забуранна О.В. Антропоцентризм у сфері фразеологічного значення (на матеріалі перської та української мов) // Мовознавство. 2003. №1. С.55.

¹¹ Байрамова Л. Симметрия и асимметрия в русско-украинских фразеологических параллелях // Вісник Львівського університету, серія філологічна, випуск 34, частина 2. Львів, 1993. С.330–331.

¹² Wawrik A. Za kerkom wólša. Budyšin, 1982. S.32.

¹³ Ульянов С. Семантические универсали // Новое в лингвистике. Москва, 1970. С.250–299.

До наступної великої групи фразеологізмів входять ті, в яких даний компонент має значення “затмарити розум, позбавити здорового глузду”. У межах цієї групи виділяємо дві підгрупи. Перша з них охоплює фразеологізми на позначення втрати контролю над собою у складній ситуації. Сюди належать фразеологізми *hłowu zhubić* у значенні “розгубитися, втратити впевненість” (порівн. рос. з аналогічним значенням *терять голову*, що означає втрату здорового глузду, тоді як фразеологізм *сложить голову* має значення “загинути”), *njewedźeć, hdže hłowa stejì někomu* – “втратити здатність логічно мислити”. Фразеологізм *we hłowje kužolić někomu* перекладається як у *голові крутитися* і має значення “розгубитися, втратити контроль над собою у складній ситуації”. Наприклад, у лужицькій легенді: “*wot tohole luskanja bu Šiplak wubudženy. Nejprjedy so jemu we hłowje wšo kužoleše a wón zcyła njewjédžeše, hdže je*”¹⁴. Цей самий фразеологізм трапляється в описі зустрічі героїні іншої лужицької легенди з міфічним персонажем на ім’я *Připoldnica*, яка, за легендою, стежила за тим, щоб між дванадцятою та першою годинами дня ніхто не працював на полі. Той, хто порушить цю вимогу, змушений буде протягом години вести безперервний монолог на одну тему; якщо ж тема буде вичерпана раніше, ніж мине година, його чекатиме неминуча смерть: “...*we Wóršinej hłowje so znowa kužoleše. Wosebje jedna mysl bě so jeje zmocowała. Wórša bě sej wědoma, zo je wona Připoldnica jara strašna, tuž wahaše. Ale Wórša tež wědžeše, zo njesmě před připoldnicu dolho mjelčeć. Pomalu řečeše*”¹⁵ (порівн. укр. *голова туманіє, голова іде обертом від чогось*). Подібною семантикою маркується фразеологізм *we hłowje kwičić*, про що свідчить уривок з поезії Б.Дирліха “*Wotewjerna lubość*” (“Щира любов”):

*Hdyž zaso swita z woknom
Nutř bije ššepot motorow naju wita
Mórčenje we hłowje kwiča
Mozy a žily: Ležimoj na ložu*¹⁶

Наступна група включає в себе фразеологізми з семантикою “навмисно впливати на чийсь свідомість”. Сюди належать вирази *do hłowu čmjełow nasadźeć* зі значенням “нав’язати комусь дивні думки або бажання”, *do hłowu stupić* у значенні “затмарити розум комусь”, *hłowu zamotać* зі значенням “запаморочити голову”. Сюди ж відносяться фразеологізми *hłowu zamučić*, *hłowu zawjerćeć*, *hłowu z rózynkami natykać* зі значенням “навмисно позбавляти когось здорового глузду”.

Мотивацією для утворення фразеологізмів, що належать до трьох перелічених груп, стало саме сприйняття голови як розумового центру людини. Наступні менші групи фразеологізмів з негативною конотацією мотивовані, на нашу думку, сприйняттям голови не як розумового, а як емоційного центру людини. До таких фразеологізмів відносимо *na hłowu plůwać, na hłowu srać* у значенні “принижувати когось, виражати презирство” та ФО *njedać sej na hłowje teptać* з антонімічною семантикою “не дозволяти себе принижувати”; фразеологізм з подібним значенням *na hłowje teptać* у значенні “повністю підпорядковувати себе чийсь волі” (в українських та російських фразеологізмах замість компоненту *hłowa* у даному випадку вживається інший соматизм – обличчя: укр. *плювати в обличчя (в лице)* та рос. *плевать в лицо*).

Асоціація голови з небезпечною ситуацією мотивована, на нашу думку, наданням голові статусу розумового центру людини, оскільки ця асоціація доволі часто

¹⁴ *Wawrik A. Za kerkom wólša. Budyšin, 1982. S.135.*

¹⁵ *Ibid. S.34.*

¹⁶ *Dyrlich B. Nacakowanje. Lubosćinske a druhe basnje. Budyšin, 1980. S.57.*

виражається фразеологізмами, які у прямому значенні означають скоєння нерозважливих, необдуманих вчинків, що можуть обернутися втратою голови суб'єкта цих вчинків, тобто, його смертю: *hłowu na hrački stajić*, *hłowu do pasłow tykać* у значенні “свідомо піддавати себе небезпеці”. Близьке значення має фразеологізм *hłowu do pěsku tyknyć (kaž štrus)* – “створювати ілюзію безпеки, ігнорувати небезпечну ситуацію”. Загроза втрати життя виражена у фразеологізмі *bjez hłowu so wostajeć*, деякі компоненти якого можуть піддаватися субституції¹⁷ залежно від контексту, як, наприклад, у наступному уривку: “...*Tohola so božedla wostaj, hnadny knježe, abo pojechaš bjez hłowu domoj*”¹⁸ (буквальне значення фразеологізму у даному контексті – поїхати додому без голови). Антонімічне значення має фразеологізм *z hłowu być* – “залишитись у безпеці, врятувати своє життя”, що видно з наступного уривку з роману Ю.Брезана “Крабат”: “...*a jeho zboha lična čeledź, mnozy slepi a chromi a z hłowu jenož za to, zo bychu z kłobukom služownika ludžom na woči chodźili*”¹⁹.

Ще одна невелика група включає фразеологізми зі значенням “насварити когось”: *hłowu z wochličku česać*, “*hłowu (hłojčku) wumyć někomu*”, *hłowu na prawy blečk sadzić*, *hłowu wochłować*.

Негативною конотацією маркуються також наступні поодинокі ФО: *něčeja hłowa je čežka kaž běrtl* у значенні “мати сильний головний біль” (цікаво, що у верхньолужицькій мові існує подібний фразеологізм *hłowu kaž běrtl měć*, що означає “думати і пам'ятати про все”), *přez hłowu dawać* – “едбало, неякісно виконувати роботу”; сюди ж відносяться вирази *hłowu pojsnyć* та *hłowu wěšeć* у значенні “втратити оптимізм”, *na hłowu (hłowje) stać* – “створювати безлад, безпорядок” (фразеологізм *na hłowje stawać*, що відрізняється від згаданого лише граматично, має зовсім іншу семантику: “зробити усе можливе для досягнення своєї мети”, синонімічним стосовно до нього є вираз *na hłowu so stajić*). Фразеологізм *hłowu polnu měć* має два значення і обидва негативні: “мати багато роботи” і “бути п'яним”; вираз *přez hłowu dawać* має значення “неякісно, недбало виконувати роботу”, що видно з наступного уривку: “...*Po tamínut naromínanju so přez hłowu čisnych, ale ow běda, zašmjatach so do Kočidračoweju nohow a jej při tym tež porjadnje rozpradach*”²⁰. До фразеологізмів з негативною конотацією відносимо також вираз *možna na hłowje teptać někomu* у значенні “хтось є поступливий” (порівн. зі згаданим уже ФО *njědać sej na hłowje teptać* – “не дозволяти принижувати себе”).

До фразеологізмів з компонентом *hłowa*, що мають позитивну конотацію, належить велика група фразеологізмів зі значенням “проявляти активність, ентузіазм, докладати зусиль”. Сюди належать вирази *na hłowu so stajić*, *na hłowje stawować*, у значенні “зробити все можливе для досягнення своєї мети”, *do hłowu sej (sebi) stajić něšto* – “мати бажання робити те, що потребує зусиль”, *hłowu wysoko nosyć* – “гордо, впевнено поводитись”, *hłowu zběhać*; *po něči hłowje hić* – “йти за чийось планом, задумом”: “...*Nan so bórže po wobjedže poda na dohladniske pućowanje po swojim kralestwje. Na tajkich pućowanjach chcyše so přeswědčić, hač wšudže wšo po jeho hłowje dže*”²¹.

¹⁷ Wólkowa S. Stilistiske potency hornjoserbskich frazeologizmow a jejich zasadženje w načasnej publicistice// Lětopis 2003 №2. S.100.

¹⁸ Wawrik A. Za kerkom wólša. Budyšin, 1982. S.39.

¹⁹ Brězan J. Krabat. Kniha druha. Budyšin, 1994. S.43.

²⁰ Budar B. Ja kocor Stani. Budyšin, 1983. S.14.

²¹ Wawrik A. Za kerkom wólša. Budyšin, 1982. S.42.

На відміну від великої кількості фразеологізмів з компонентом *hłowa*, які виражають низький рівень інтелектуальних здібностей, протилежне значення – “мудрий” – виражають лише два фразеологізми: *dobru hłowu meć*, *dobra hłowa*, які різняться між собою лише формально. В українській мові фразеологізмів з такою семантикою значно більше: *голова на плечах* [на в'язах] у когось, *золота голова*, *голова варить*, *голова є у когось*, *розумна* [твереза, мудра] *голова*, *світла* [ясна] *голова*, *хтось з головою*.

Серед фразеологізмів із зазначеним компонентом є й такі, які важко віднести як до тих, що мають негативну конотацію, так і до тих, що мають позитивну. Сюди належать такі вирази: *do hłowu sej stykać něšto* – “з труднощами вивчити щось, забурити”, *hłowa boli někoho přez něšto* – “посилено роздумувати над чимось”, *hłowa so kuri někomu* – “хтось інтенсивно думає над чимось”. Таке саме значення має фразеологізм *myslički po hłowje jězdžeji někomu: ...po hłowje mi jězdžachu myslički, kak móhl so jeno z tutoho njebožowneho položnja dóstać*²². Подібне значення мають фразеологізми *hłowu (hłojcku) sej lamać* – “роздумувати над вирішенням важкого завдання” та *hłowu sej zrać* – “посилено роздумувати над вирішенням певної проблеми”. Фразеологізм *do hłowu myslow, (mysli) zajeć* та його редукований варіант *do hłowu zajeć* має значення “прийти на думку”: “*Krabatej zajědže do hłowu, kak bě wón jónu zajaca kutlił a njeskedžbnje žoľc rozrěznuł*”²³ (редукція фразеологізмів, за концепцією С.Волькової, є характерним явищем для лужицької публіцистики і одним з проявів мовної економії²⁴), вираз *do hłowu přińc nekomu* означає “з’явитися у чийсь уяві”, вираз *hłowu hromady tykać* – “таємно розмовляти, радитись”, фразеологізм *z hłowu nochcyć* має семантику – “хтось не може забути чогось”, наприклад: “...*ale to klankarstwo nam z hłowu njechaše. Smy protyki dželali a so zamyslili, kak serbskemu Kašporkej dale dopředka dopomhamy*”²⁵. Мотивації утворення цих фразеологізмів були, очевидно, дуже різні, тому групувати їх за особливостями семантики доволі складно.

Проаналізувавши фразеологізми верхньолужицької мови з компонентом *hłowa*, маємо підстави стверджувати, що з ним пов’язані такі основні конотації: впертість, дивакуватість, затьмарений розум, втрата здорового глузду, низькі інтелектуальні здібності, ентузіазм, бажання працювати (фразеологізми з іншими конотаціями не утворюють великих груп або є взагалі поодинокими). Як показує дослідження, асоціація компонента *hłowa* з бажанням працювати є єдиною позитивною асоціацією з даною семою у лужичан, а отже, фразеологізми з компонентом *hłowa* здебільшого асоціюються з негативними властивостями, діями або рисами характеру людини.

Як показало дослідження, основні функції компонента *hłowa* у складі лужицьких фразеологізмів полягають у: 1) вираженні власне інтелектуальних властивостей, сюди належать фразеологізми на позначення низьких та високих інтелектуальних здібностей людини; 2) позначенні рис людського характеру, що виражено у лужицькій мові групою фразеологізмів, які мають семантику “впертий”, та єдиним фразеологізмом на позначення протилежної риси характеру – поступливості; 3) позначенні певного психічного стану людини, що виражено у лужицькій мові фразеологізмами, які мають значення втрати здатності логічно мислити і втрати оптимізму.

²² Budar B. Ja kocor Stani. Budyšin, 1983. S.16.

²³ Brězan J. Krabat. Kniha druha. Budyšin, 1994. S.57.

²⁴ Wölkowa S. Stilistiske potency hornjoserbskich frazeologizmow a jejich zasadženje w načasnej publicistice // Lětopis 2003 №2. S.99.

²⁵ Nowak-Njehoríski M. Molerjo, spěwarjo, podróžnicy. Zběrka reportažow a skicow. Budyšin, “Domowina”, 1961. S.104.

**UPPERSORBIAN PHRASEOLOGICAL UNITS WITH
THE COMPONENT *HŁOWA* AND THEIR SEMANTIC PECULIARITIES**

Olexandr MOTORNYI

*L'viv Ivan Franko National University
1, Universytetska str. L'viv, 79000
The Chair of Slavonic Philology*

The article deals with the problem of uppersorbian phraseology. The main intention of this article is to analyze uppersorbian idioms with semantic component *hłowa* (head) that denotes high or low intellectual level, positive and negative features of human character, danger etc. and to determine the main functions this component of uppersorbian phraseology fulfils.

Uppersorbian phraseology with this component was not studied sufficiently in Ukrainian linguistics deeply and that is why this article is actual now.

The main sources for the research were Vocabulary of Uppersorbian Idioms, works of uppersorbian writers, collections of uppersorbian legends.

During the analysis the uppersorbian phraseological material and phraseological material of other Slavic languages was used for the comparison.

Key words: Phraseology, phraseological unit connotation, semantic group, association, secondary nomination, ethnolinguistics, component.

Стаття надійшла до редколегії 24.06..2005
Прийнята до друку 22.09.2005